

URFA VE YÖRESİNDE YETİŞMİŞ OLAN BAZI BİLİM ADAMLARI

Necati AVCI

Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Eskişehir

ÖZET

Urfa ve bölgesindeki Harran, Suruç, Birecik v.s. gibi şehir ve kasabalar, çeşitli alanlarda bilim dünyasına hizmet eden pek çok bilim adamı yetiştirmiştir. şehrin milattan önce, çok eski tarihlere dayanan geçmişi ve üzerinde barındırdığı kültürler, bu bölgeyi, bilim, ticaret ve kültür yönünden zenginleştirmiş; İslâmî dönemlerde de kalkınmaya damgasını vurmuştur. Bölge; Hermetikler, Sümerler, Hititler, Asurlular zamanında önemli yer tutmuştur. İslâmî dönemde ise; yönetime geçen Emevîler zamanında bir ara İslam başkenti olmuş, Abbâsîlerin başlangıcında, İslâmî bilimler yönünden en parlak dönemlerini yaşamıştır. Bu tarihlerden sonra çarpışmalara sahne olan bölge, barındırdığı bilim adamlarının ayrılmalarıyla, bu değerini bir daha da geri alamamıştır.

Bölgede, zamanla tıba, astronomide, matematik, felsefe, mantık, tarih, tefsir, hadis, fıkıh ve edebiyat sahalarında, pek çok bilim adamı yetişmiştir. Bu bilim adamları, o zamanlar üç kıtaya ve İslam dünyasının her tarafına yayılmış ve birikimlerini de oralara götürmüşlerdir. Bunun tersi de olmuş ve pek çok bölgeden tahsil için buraya gelmişlerdir.

Bölgede; tıb, matematik, geometri, hendese, astronomi, fizik, felsefe ve insan bilimlerinde; Sabit b. Kurra, Câbir b. Sinan el-Battânî, Sinan b. Sâbit b. Kurra, bunun oğlu Sâbit b. Sinan b. Kurra, Sâbit b. İbrahim b. Zehrun, Ebu İshak İbrahim, Harranlı İbn Vasîf, Yunus el-Harranî, Hilal b. İbrahim es-Sâbi', Hilal b. Muhassin es-Sâbi' ve bunun oğlu Ğarsunni'me b. Hilal gibi âlimler yetişmiştir. Tefsir, hadis, fıkıh, tarih ve edebiyat gibi İslam bilimlerinde ise; Harranlı İbn Cebebe, Fityan b. Meyyâh es-Sülemî el-Harranî, Muhammed b. Ali b. Sadaka, Ebu

Senâ' Hammad b. Hibetullah el-Harranî, Hamza b. Ali b. Kubaytî, Ebu Muhammed b. Ye'îş el-Harranî, Ebu Muhammed Abdulkadir er-Ruhâvî, Ebu Fazl Yusuf es-Sekâkînî, Fahrüddin Muhammed b. Hıdır b. Teymiyye el-Harranî, Yakub b. Sâbir b. Berekat el-Mincenikî, Nasîhüddin Abdulkadir b. Seleme el-Harranî, Seyfüddin Abdulganî b. Fahrüddin Muhammed b. Teymiyye, Necmüddin Ebu Berekat Abdusselam b. Teymiyye, Abdulkadir b. Abdulganî b. Teymiyye, Ebu Mehâsin Abdulhalim b. Abdusselam b. Teymiyye, şerefüddin Abdullah b. Abdulhalim b. Teymiyye, şeyhulislam Takiyüddin Ebu Abbas b. Abdulhalim b. Teymiyye el-Harrani, Hayat b. Kays b. Reccal b. Sultan el-Ansarî, Hayat b. Kays b. Abdulaziz el-Harranî gibi büyük İslam alimleri yetişmiştir.

Anahtar Kelimeler

Urfa, Yöre, Tarih, Bilim, Bilim adamları

SOME SCIENCE MEN WHO GROWED AT URFA AND IT'S SURROUNDINGS

SUMMARY

Urfa and it's surroundins as Harran, Suruç, Birecik and etc. cities and small towns had been growed verios science men who had served at different fields of science. This city which its history beyond to so old befor B.C. and its cultures had effected this zone. This city had effected so at Islamic period to development. This zone had also very importart at Hermathics, Sumer, Hithid and Asurian periods. Harran had been a capital of Umewid for a short period. At the beginning of Abbased period this city had lived its highest succeded. But after this period the zone had been stage of the fightings and losted his importance.

Many of science men had grwed at the medicine, astronomy, mathematics, phylosophy, logic, history, tefsir, hadith, fık'h and literature. These men were spreaded out of this zone whith their accumulations. Also many student had come to this zone for study.

Many of scince men had growed in this zone at the medicine, astronomy, mathmetics, physics, and deferent Islamic sciences; like Sabit b. Kurra, Gabir b. Sinan el-Bathani, Sinan b. Sabit, Ebu Isac Ibrahim, Hilal b. Muhassin es-Sabi; Ibn Cebele el-Harrani, Ebu Muhammed Abdulkad>r er-Ruhavi, Jacop b. Sab>r b. Berekat, Ibn Teymiyye el-Harrani, Hayat b. Kays b. Reggal b. Sultan el-Ansari and etc.

Key Words

Urfa, Surroundings, History, Sciences, Science men.

I. GİRİŞ

Şanlıurfa; günümüzde güney-doğu Anadolu bölgesinde yer alan; Merkez, Akçakale, Birecik, Bozova, Ceylanpınar, Halfeti, Harran, Hilvan, Siverek, Suruç, Viranşehir ilçeleri, kasaba ve köyleri ile doğuda Mardin; kuzeyde Diyarbakır ve Adıyaman; batıda Gaziantep illeri; güneyde Suriye ile sınırlı bir ilimizdir (Duran, trz, 21; Komisyan, 1982, 52; Halil, 1984, 11, 17; Tuncel, 1991, 866).

Tarih boyunca Urfa'ya farklı isimler verilmiştir. Şehre Keldânîler Ural Kelfânî, Arâmiler Orhay, Makedonyalılar Edessa, Yunanlılar Karirue ve Karhai; Mudaroğulları ise, Diyâr-ı Mudar adını vermiş, Arap egemenliği sırasında ise Ruha denilmiştir. Ruha zamanla, Osmanlı döneminde Urfa'ya dönüşmüştür. Urfa'ya; halkının, Kurtuluş Savaşı'nda gösterdiği kahramanlığın anısına şanlı unvanı verilerek, Şanlıurfa olmuştur.

Bölge halkına, İdris Peygambere nisbet edilerek, Hermetikler denmiştir (İbn Kesir, 1988, I/111). Sümerlere ait tabletlerde kentin kuruluşu, son kazılarda m.ö. 6000 yıllarına kadar dayanmaktadır. M.Ö. 3300'lerde Hititlere başkentlik yapmış, m.ö. 2000'lerde Asurlulara geçmiştir. İbrahim Peygamber'in Asurlular döneminde Urfa'da doğduğu ve tek tanrılı inancı yaydığı bilinmektedir (İbn Kesir, 1988, I/160-220). M.ö. 600'de Mezopotamya, Keyhüsrev tarafından İran topraklarına katılınca, Urfa da Perslerin eline geçmiştir. İran hükümdarı III. Darius, İsos Savaşı'nda yenilince Urfa ve yöresi Makedonya imparatorluğuna geçmiş, İran, Suriye ve Güney Anadolu, Büyük İskender'in ölümünden sonra, komutanlarından Selevkos'un payına düşmüş, Selevkos, merkezi Hatay olmak üzere Selekîler adı ile bir devlet kurarak Urfa'yı da bu devlete bağlamıştır. Selekîler, Romalılar tarafından yıkılınca şehirde çeşitli derebeylikler görülmüş, bu derebeyliklerin zamanla göçlerle merkezi Urfa olmak üzere m.ö. 132'de kurdukları Osrhoén krallığı m. 244'te Roma egemenliğine girmiştir. Roma imparatoru Konstantin şehri, önemli bir merkez durumuna getirmiş, imparator Herakliyus Araplardan gelecek saldırılardan korunmak için, komutanlarından Hovannes'i Urfa'ya atanmıştır.

Bölgenin; meşhur tarihî ipekyolu ticaretinin güzergâhında bulunması, bölgeye hem ticaret hem tarım, hem bilim, hem stratejik ve hem de askerî yönden büyük bir önem kazandırmıştır. Bu nedendir ki bu bölge

eski ve ortacağlarda en önemli bilim, din, ticaret ve tarım merkezlerinden biri olmuştur.

İslam ordularının kuzeye akınlarının sıklaştığı, Hz. Ömer'in hali-feliği döneminde şehir, İyad İbn Gunm tarafından alınmıştır (h.19/ 640) (Taberi, 1358, II/225; İbn Kesir, 1988, VII/110, 117; Avcı, 1995, 100). Halife Osman döneminde Şam'a bağlanarak Muaviye'nin yönetimine verilmiş, bu arada Harran II. Mervan'ın hilafeti döneminde (h.127-132) Emevî devletinin başkenti olmuş, Emevî saltanatı yıkılınca Abbasiler'e, Abbasilerin yıkılışından sonra bir ara Selçuklular, Tolunoğulları, Hamdânîler, Nümeyroğulları, Zengîler ve Eyyübîler tarafından yönetilmiş, daha sonra yeniden Roma imparatorluğuna bağlanmıştır. Bölgenin Harran kısmı büyük bir felsefe, din ve bilim merkezi olduğu gibi, aynı zamanda İslam dini ekollerinden Hanbeli mezhebinin de en önemli merkezlerinden biri olmuştur (İşıltan, 1960, 1).

Türklerin Anadolu'ya girmesinden sonra Selçuklu sultanı Melikşah, Halep seferi sırasında bölgeyi ele geçirirken Harran, Suruç ve Rahbe'yi Muhammed b. Kureys'e (m.1086), Urfa'yı da Bozan'a (28 şubat 1087) verdi (İbn el-Kalanisi, 1903, 119; Turan, 1971, 108; Azimî, 1988, 19-20; Sevim, 1989, 63; İbn el-Adim, 1989, XXVI). 521/1127 senesinde Selçuklu sultanı Mahmud, Harran'ın bağlı bulunduğu Halep'e İmadeddin Zengî'yi tayin etti (İbn el-Esir, 1966, X/366-369). Bundan sonra Harran'da Zengîler dönemi başlamış, bölge 578/1182'de Eyyübîler devleti yönetimine girmiş, Urfa ise I. Haçlı seferi sırasında Haçlıların eline geçmiş ve burada, 48 yıl süren (1118-1146) (Demirkent, 1987, 248) ilk Urfa Haçlı Kontluğu kurulmuştur. 1146'da Salahattin Eyyübî tarafından geri alınmış, XIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra İlhanlılar (658/1260), XV. yüzyılda da Akkoyunluların yönetimine geçmiştir. Şehir zaman zaman Akkoyunlu ve Memlüklüler tarafından el değiştirmiştir (Sümer, 1972, 193, 248). Şah İsmail Akkoyunlu devletini yıkınca, Sultan Murad, Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim'e sığınmış ve ondan aldığı kuvvetlerle geri dönüp Urfa'yı kuşatmış, çarpışmalar sırasında da ölmüştür.

Bölge, Osmanlı devletine, Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sırasında, Merc-i Dâbık Savaşı (1516) ile geçmiş ve Halep eyâletine bağlanmıştır (Danişmend, 1971, II/27-29; Uzunçarşılı, 1975, II/275-286). 942/1535 yılında İrakeyn seferine (Danişmend, 1971, II/180) çıkan Ka-

nunî, Urfa'yı bağımsız bir sancak durumuna getirmiş ve Urfa, Birinci Dünya Savaşına kadar Osmanlı devletinin bir sancağı olarak kalmıştır.

7 Mart 1919'da Urfa'yı işgal eden İngilizler, 8 ay sonra şehri Fransızlara bırakarak çekilmiştir. Fransızlar şehirdeki Ermenileri silahlendirerek taşkınlıklarına seyirci kalınca, Fransız işgali ve Ermeni zulmüne karşı Urfalılar 9 Şubat 1920'de ayaklanarak mücadeleye başlamış, 29 Aralık 1919'da Mustafa Kemal, Yüzbaşı Ali Saib Ursavaşı, halkı teşkilatlandırmakla görevlendirmiş, millî kuvvetler 9 Şubatta Urfa'nın yarısını ele geçirmiş, sınırlı imkânlarıyla Fransızlarla çarpışmaya başlamışlardır. Kısa süre sonra Suruç ve Birecik'teki Fransız kuvvetleri kuşatılmış, millî kuvvetler şiddetli saldırılarla Fransız siperlerinin içerisine kadar ilerlemişler, yapılan teslim ol çağrısı sonuçsuz kalmış, erzak ve mühimmatları tükenen Fransız kuvvetleri, çevredeki destek kuvvetlerin gelmemesi üzerine anlaşmaya razı olmuş ve 9 Nisan 1920 gecesi Fransız kuvvetleri, Kuva-yi Millîye'nin gözetiminde silahlarıyla birlikte Urfa'yı terk etmiştir. Yolda bazı aşiretlerin saldırısına uğrayan Fransız birliği, 269 kişi kayıp vermiştir (Rıza, 1924, 31, 39; Özçelik, 1992, 2). Avrupalılarca polemik konusu yapılan bu olay, Fransız birliğinin Kuva-yi Millîye'nin, olayda suçlu olmadığını bildirmesi üzerine kapanmış, şehir bir gün sonra (10 Nisan 1920) Türk kuvvetleri tarafından teslim alınmış ve 11 Nisan 1920'de ise Urfa'nın kurtuluşu kutlanmıştır.

I. BÖLGEDEKİ EĞİTİM-ÖĞRETİM DURUMU

Bölgede ıslam öncesi kültür birikimlerinden doğan sonuçların bir kısmı, bu kültürlerin; Yunan, Hint ve İran kültürleri ile bunların taşıyıcısı olan okullar ve buralarda yapılan çeviri faaliyetleridir. Bu kültürler içerisinde büyük payı Yunan okulları ve kültürü oluşturmaktadır. Çeviri çalışmalarının büyük bir kısmı, Süryanî bilginlerin tekelinde görülmektedir. Bunlar, m. II. yüzyıldan XII. yüzyıla kadar çeşitli bilimlerle, özellikle de felsefe, mantık, astronomi ve tıp ile içiçe idiler. Süryanîlerde edebî ve felsefî ilk çalışmalar, m. II. yüzyılda Urfa'da doğmuştur (Keklik, 1969, I/20). Hatta Süryanî yazısının doğduğu bu şehir, henüz m. II. yüzyılda mükemmel bir şekilde Grekçe bilen pek çok âlimlerle doluydu. Süryanîleri bahis konusu etmenin sebebi onlar; m. II. yüzyıldan başlayarak İslamiyetin doğduğu m. VII. yüzyıla kadar işledikleri antik felsefe, mantık ve diğer bilimleri m. VIII. ve m. X.

yüzyıllar arasında ücret karşılığında Arapçaya terceme etmeye başlamışlar ve böylece Müslüman filozoflara önderlik ve hocalık etmiş olmalarıdır.

Felsefe ve mantık bilimleri, m. II. yüzyıldan itibaren Urfa okulunda ilahiyat biliminin bir dalı olarak okutuluyordu. Hıristiyanlıkta mezheplerin ortaya çıkışı, bu bilime olan ilgiyi daha da arttırdı. Bu okulların önde gelenleri Nestorius'un kurduğu Nastûrîlik, Urfa'da Meşşâî, yani Aristocu görüşün yayılmasına büyük ölçüde yardımcı oldu. M. IV. yüzyılda Yunanca, Süryanîler arasında öğretim ve bilim dili haline geldi. Urfa okulunda, felsefe ve metafizik ağırlıklı olarak okutulmaktaydı. Bu okula Nastûrîlerin girişiyle dinî öğretilere daha da ağırlık verildi ve Yunanca eserleri kendi dillerine çevirmeye başladılar (Zeydan, 1328, III/265-266; Keklik, 1969, I/26-27).

Bu okulda sadece Süryanîler değil İranlılar da öğretime katılıyorlardı. Özellikle Urfa Okulu, Cezîre bölgesinde yer alan elli kadar okuldan en ünlü olanı idi (Keklik, 1969, I/26). Bundan dolayı bu okula çok rağbet ediliyordu. Bu okula ayrıca, içinde İranlıların çok bulunması nedeniyle, "Pers Okulu" da deniyordu. Urfa Okulu m. 489'da kapatıldı; ancak bilimsel çalışmaları durmadı. İşte bu arada okuldan uzaklaştırılan bilginlerden biri olan Sergius, kendi çağdaşları arasında yüksek bir yer tutmaktaydı. Sergius'un mantıkla ilgili çeviri ve telif eserleri günümüze kadar gelmektedir (Honigman, 1986, XIII/51; Britannica, 1907, VIII/931; Keklik, 1969, I/24).

Urfa Okulu kapatılınca, Süryanî bilginler devamını Nusaybin'de sürdürmeye başladılar (Muhammed, ts., 100). M. 530 senesinde Fırat kıyılarında kurulmuş olan Kınnesrin Okulu m. VII. yüzyılda ilahiyat okullarının en meşhuru olmuş ve Urfa Okulunun yerini almıştı. Çeviri konusunda ise bu defa Harran Okulu ün kazanmıştır. Kınnesrin Okulunun önde gelen âlimlerinden olan Urfalı Yakub (Jak) er-Ruhâvî (m. 633-708) (Rosenthal, 1959, I/109; Mustafa, 1979, II/417-419); çeşitli çeviri ve eserleri olan bir bilgin idi. Bu dönemlerde Endülüs'ten bile Harran Medresesine, felsefe ve mantık yanında, tıp öğrenimi için de gelenler oluyordu.

M. VIII. yüzyıl Süryanîlerin Müslümanlarla tanıştığı bir dönemdir. M. IX. yüzyıl ise Süryanîlerle Müslümanlar arasında yakınlık başlamış ve ilişkiler düzelmiştir (Fahri, 1987, 18). Başlangıçta tıp, astronomi, sonra

mantık ve felsefe sahasında Süryanîceden Arapçaya çeviri dönemi başlamıştır. Bunun yanında Harran Okulunda artık, diğer bilimlerin yanında (İbn Ebi Usaybi'a, 1886, 203-206) daha çok Hanbelî fihri, tefsir, hadis, tarih ve diğer İslamî bilimler de okutulmaya başlanmıştır.

Bölge bu dönemden sonra savaşların ve toprak paylaşımının alanı olarak zamanla eski önemini kaybetmiş, bilim adamları değişik memleketlere dağılmıştır. Böylece burada yetişen bilim adamları, birikimleri ile birlikte başka yerlere giderek oralarda hizmet vermeye başlamışlardır.

Ne olursa olsun Urfa, Cezîre, Harran, Suruç, Birecik, Rakka ve Rahbe gibi şehirleri içeren bölge, pek çok konuda ve çeşitli alanlarda bilim adamları yetiştirdiği gibi görüleceği üzere dünyaca tanınmış bilgin komutanlar da yetiştirmiştir. Tahsil için, Endülüs, Kuzey Afrika İslam ülkeleri, Irak, Suriye ve Ortaasya'dan, buraya geldikleri gibi, buradan da çeşitli ülkelere bilginler gitmiş ve oralarda öğrenci yetiştirmişlerdir.

II. BÖLGEDE YETİŞEN BAZI BİLİM ADAMLARI

II.1. Harranlı Yâkûb b. Sâbir b. Berekât el-Mincenîkî

Ebû Yûsuf Yâkûb b. Sâbir b. Berekât b. Ammâr b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Havsere, el-Harrânî el-Asîl (İbn Şî'âr, Yz. 2323, X/144^b; İbn Kesir, 1988, XIII/125; İbn İmâd, 1350, V/120; Zerkeşî, 1966, III/364). Mincenîkî'ye yaşı sorulurken: "Pazartesî, gündüz kuşluk vaktinde, 4 Muharrem h. 554 (26 Ocak 1159) senesinde dünyaya geldim" cevabını vermiştir.

Küçük yaşta, âilesiyle birlikte Harran'dan ayrılarak Bağdat'a yerleşmiş ve burada Abbasî ordusunda, önce nefer olarak çalışmış sonra çeşitli silahlarda ustalık göstermiş ve özellikle de kale döğeri mıncanıklar konusunda uzmanlaşmıştır. Bu mesleğindeki başarısından ötürü bir şöhreti de Mincenîkî olmuş, künyesi ise Necmuddin'dir. Bu Harranlı aynı zamanda iyi bir şairdir. Bu da onun askerî disiplin ve eğitimi yanında edebî öğretim aldığını göstermektedir. Yine meşhur tarihçi ve bir şair olarak tanınan İbn Dübeysî; Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'îd; Hâfız Ebû Sa'd Abdulkerim b. Sem'ânî'nin tarihine bir zeyil olarak yazdığı

kendi tarihinde; bu Harranlıdan bahsetmektedir. Sem'ânî ise tarihini, Hâfız Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit Bağdâdî'nin "Tarih Bağdâd"ına zeyil olarak yazmıştır.

Dübeyî, eserinde şöyle bir kayıt düşmektedir: "Anılan Yâkûb, mesleğinde diğerlerinden çok üstün ve usta idi. Yani mıncanık ve bu âletle ilgili konularda çok yetenekli idi. Bunun yanında erdemli bir edebiyatçı ve şair idi. Hadisçi Ebû Muzaffer b. Semerkandî ve Ebû Mansûr b. şatrancî'den, bir süre hadis dersleri bile almıştır. Mıncanîkî'nin bazı şiirlerini bizzat kendisinden duymuştum" (İbn şî'âr, Yz. 2323, X/148^a).

Mıncanîkî'ye yaşı sorulunca : "Pazartesi, gündüz kuşluk vaktinde, 4 Muharrem h. 554 (26 Ocak 1159) senesinde dünyaya geldim" demiştir.

İbn Dübeyî gibi başkaları da onu şöyle anlatmaktadırlar: "İbn Sâbir Mıncanîkî, hayata atılırken başlangıçta bir asker idi. Bağdat'ta mıncanık üzerinde eğitim gördü. Kılıç ve kalem edebiyatı ile silah yapımı ve spor'a da düşküdü. Bu hünerlerinden ötürü de bu alanlarda şöhret buldu. Nitekim az bir zaman içinde, mıncanık ustalığında kimse onunla boy ölçüşemez oldu. Mıncanık âleti ile ilgili bir kitap yazarak adını "Umdet es-Sâlik Fî Siyâset el-Mesâlik" koydu; ancak bu eserini tamamlayamadı. Eserde; savaş durumları, lojistik işleri, sınır kapıları ve şehirlerin fethi, savunma stratejisi, binicilik, harp mühendisliği, savunmaya karşı direnme yolları, kuşatma yolları, meydan tatbikatı, savaş taktikleri, silahların bakımı, savaş âletleri yapımı, at cinsleri ve özelliklerini; anlatmaktadır. Yazar bu eserini bölümlere ayırarak, bu bölümleri de ayrıca bablar şeklinde tertip etmektedir. Bu babların her biri, ayrıca fasıllara ayrılmaktadır" (İbn şî'âr, Yz. 2323, 144^a).

Mıncanîkî yukarıdaki özellikleri yanında, tatlı dilli, yumuşak huylu, nüktedan, onurlu, mütevazî, güler yüzlü ve sessiz sakin biri idi. Bütün bu yönleri ile beraber Mıncanîkî; iyi derecede şiirleri, ilginç anlamlı ifadeleri olan, şiiri hece vezninde yazan bir özelliğe de sahipti. şiirlerini özet bir eserde toplayarak adını "Meğâni'l-Me'ânî" koymuştur. şiirlerinde halifeleri övmüştür (İbn Hallikan, 1948, VII/36).

Dübeyî sözüne şöyle devam etmektedir: "O hayatta iken haberleri sürekli olarak bize ulaşıyordu. Rivayetçiler onun şiirlerini, yaptığı mıncanıkları ve yaşadığı olaylar hakkında yazdığı, sanatlı ve akıcı şiirlerinden bahsediyorlardı. O Bağdat'ta iken biz Erbil şehrinde idik. Her

iki şehir de komşu sayılır. Ancak onun haberlerini ve söylediği şiirleri kısa sürede duyuyorduk. Ben onun şiirlerine düşkün ve üslubuna hayran oluyordum. Onun dostları ve ondan bilgi nakleden pek çok kimseyle biraraya gelerek tanıştım. Bunlardan biri Musullu mütercim olarak tanınan, dostumuz şeyh Afifuddin Ebu Hasan Ali b. Adlan'dır. Mıncanîkî'nin pek çok şiirini bana, bu Musullu aktarmıştır" (İbn Şi'âr, Yz. 2323, 149^b). Dübey'sî yine onun bazı şiirlerini naklederek, bunları kendisinden önce kimsenin söylemediğini de iddia etmiştir (İbn Şi'âr, Yz., 2323, 149^b).

İbn Sâbir, şiirlerinde çok nadir anlamlar kullanmaktaydı. Makâmât sahibi Harîrî de (Komisyon, 1966, 190)¹, İbn Sâbir'in benzer ifadelerini 14. makâmâsında kullanmış ve şöyle demiştir: "Yeşil yaşam tozlandığından beri, sarı sevgili solgunlaştı; ak günüm karanlıklaştı, siyah zülfüm kırıştı; öyle ki, mâvi düşman bile benim halime acıdı; keşke bunların yerine kızıl ölümü görseydim" (Harîrî, 1873, 125)².

Mıncenîkî'den sonra gelen bazı şairler onun kullandığı anlamları türetmiş ve yeni şiirler yazmışlardır. Şerh el-Makâmât'ın sahibi (İbn Ebi Usaybi'a, 1981, III/31), Halep'te ikamet eden Kemal Ebu Muhammed b. Kâsım Vâsıtî'nin yazdığı şiirleri de örnek olarak göstermektedir.

İbn Sâbir, Bağdat'ta 28 Safer gecesi h. 626 (29 Aralık 1229) yılında vefat etmiştir. Cuma günü Bağdat'ın batısında bulunan Yeni Mezarlıkta, Musa b. Cafer olarak tanınan yatırın kapısında defnedilmiştir. Mıncenîkî lâkabı (Cevâlikî, 1961, 305) İbn Sâbir'e; yapım ve kullanımında ustalığından dolayı mıncanîka nisbetle kendisine verilmiştir. Kendi anlatımına göre; mıncanîk, taşınabilir, seyyar harb âletlerinden sayılır. Çoğulu Arapça "Mecânîk" olarak geçer.

İbn Kuteybe, "el-Ma'ârif" (İbn Kutuybe, 1960, 554), Ebû Hilal el-Askerî ise "el-Evâ'il" adlı kitaplarında; mıncanîki ilk yapanın; o sıralarda Hîre memleketi ve Arapların sultanı olan, Cüzeyme el-Abraş'tır. Vâhidî ise, tefsiri "el-Vasît"te, Enbiyâ suresinde; müşrikler İbrahim el-Halil'i (as.) ateşte yakmaya karar verince onu nasıl fırlatacaklarını bilememişler, iblis de onlara mıncanîk yapımını göstermiştir.

¹ Kasım b. Ali el-Harîrî (1054-1122); en çok tanınmış eseri "el-Makâmât"tır.

² Aslında basılı eserde 13. makâma olarak geçmektedir.

II.2. Harranlı Muhammed b.Ubeydullah Müsebbihî

Emîr izzulmelik Muhammed b. Ubeydullah Ebu Kâsım b. Ahmed b. İsmail b. Abdülaziz, Müsebbihî el-Kâtib el-Harranî olarak tanınır (İbn el-Esîr, 1369, III/7; Safadî, 1953, IV/7; İbn İzârî, 1948, I/264; İbn Tağri Birdî, 1956, IV/271; Zehebî, 1964, III/139; İbn İmad, 1350, III/215; Suyutî, 1967, I/248".

Yazar Harranlıdır; sonradan yerleştiği Mısır'da yetişmiştir. Bilinen tarihi ve daha başka eserlerin yazarıdır. Çok erdemli veengin bilgiye sahip biri kişidir. Pek çok eseri bulunmaktadır. Asker gibi disiplinli olarak yetiştirilmiştir. Mısır emîri Hâkim b. Aziz el-Ubeydî'nin hizmetine girerek, ondan çok faydalanmıştır. Tarihinde, Mısır emîri Hâkim'in ilk hizmetine girdiği tarihin h. 398 (1007) yılı olduğunu zikretmektedir. Ayrıca tarihinde; Mısır'ın Saîd bölgesine bağlı el-Kays ve el-Behensa'nın yöneticiliğini yaptığını da, zikretmektedir. Daha sonra Mısır'da divan kâtipliği yaptığını anlatmaktadır. Müsebbihî'nin; emîr Hâkim ile divan toplantılarına katıldığı ve görüş alış-verişlerinde bulunduğu da, büyük tarihinde zikredilmektedir.

Müsebbihî; halifenin saray kütüphanesi için 30 bin kadar eser topladı. Bu eserlerden bir kısmı şunlardır: Anılan tarihi, onun hakkında şöyle bir bilgi vermiştir: "Yüce bir değere sahip olan tarih, içeriği ve değeri yönünden hiç bir kitapta ulaşılamayacak zenginliktedir. Onun zengin içeriği, başka kitapları okumayı gerektirmez. Bu bilgiler; Mısır'da geçen olayları ve orada görev yapan vâli, emîr, imam ve halifelerin haberleridir. Eser; ilginç, şaşırtıcı olaylar ve binalar, yemeklerin çeşitliliği, onlara nasıl ulaşılacağı, bu tercemeyi ve yorumunu yaptığımız zamana kadar oraya gelenler, şairlerin şiirleri, şarkıcılar, haberler, kadılar, hâkimler, adâletçiler, edebiyatçılar, gazelciler ve daha başka konuları da içermektedir". Bu eser 13 bin sayfadır.

Yazarın eserlerinden bir diğeri de "et-Telvîh ve't-Tasrîh Fi Maânî eş-şiiir ve Ğayrihi". Bu eseri de bin sayfadır. Ayrıca "er-Râh ve'l-ırtiyâh" kitabı 1500 sayfadır. Yine "el-Ğark ve's-şark Fi Zikri Men Mâte Ğarkan ve şarkan" kitabı 200 sayfadır. "et-Ta'âm ve'l-ıdâm" kitabı bin sayfadır. "Derku'l-Buğye Fi Vâsfi el-Edyân ve'l-ıbâdât" kitabı 3500 sayfadır. "Kıyasu'l-Enbiyâ' ve Ahvaluhum" kitabı 1500 sayfadır. "el-Müfâtehe ve'l-Münâkehe Fi Esnâf el-Cimâ'" kitabı 1200 sayfadır. "el-Emsile Li'd-Düvel el-Mukbile" kitabı, yıldızlar ve geometri hakkındadır, 500 sayfadır. "el-

Kadâyâ es-Sâibe Fi Me'ânî Ehkâm en-Nücûm" kitabı üçbin sayfadır. "Cevnet el-Mâşita" kitabı, ilginç haberler, şiirler ve ender hikâyeler içermektedir. Zikredilen bu bilgilere hiç kimse hiç bir yerde rastlayamaz. Bu haberler uyumlu olmayıp, çeşitlilik arzeden bilgilerden ibarettir, 1500 sayfadır. "eş-şecen ve's-Seken Fi Ahbâr Ehli'l-Havâ ve Mâ Yelkâhu Erbâbuhu" kitabı 2500 sayfadır. "es-Su'âl ve'l-Cevâb" kitabı 300 sayfadır. "Muhtâr el-Ağânî ve Me'ânîhâ" kitabı ve daha başka kitapları da bulunmaktadır.

Kaliteli ve iyi derecede bulunan şiirleri, heceler halindedir. Bazı şiirlerinde çok sevdiği babasına, vefatı münasebetiyle mersiyeler söylemektedir.

Müsebbihî, meşhur kâtip, kırtasiyeci ve edebiyatçı olan Ebu Muhammed Ubeydullah b. Ebu Cû'un ziyaretine karşı ona iadeyi ziyarette bulunmuş ve bu münasebetle onun faziletini, şiirlerinde sevgi ve saygı ile dile getirmiştir.

Zikredilen İbn Cû'un oğlu da şair, edebiyatçı, samimi şiirler yazan bir zat idi. şiirleri genellikle yazışmalar, sitemler ve hicviyeler tarzında idi. El yazısı çok güzeldi. Öyle ki bu özelliğini bir kazanç kapısı olarak kullanıp, isteyenler için her 50 yaprağı bir dinara istinsah ederdi. Yazıları elden ele dolaşır, itibar ve rağbet görürdü. Ebu Cû' h. 395 (1005) senesinde vefat etmiştir.

Müsebbihî'nin doğumu ise, Pazar günü 10 Receb h. 366 (3 Mart 977) tarihinde idi. Bu doğum tarihini kendisi de büyük tarihinde zikretmiştir. Vefatı ise Rebiulevvel h. 420 (Mart 1029) tarihinde idi (İbn Hallikan, 1948, III/379; Yafi'î, 1339, III/36; Kehhale, 1957, XI/138; Rozanthal, 1959, II/646; Brockelmann, 1983, VI/84; Mustafa, 1979, II/188; Avcı, 1995, 132). Müsebbihî; çok sevdiği 93 yaşındaki babasını kaybederken (9 şaban h.400/27 şubat 1010) hakkında pek çok mersiyeler yazmıştır.

Ayrıca onun için, çağdaşı şairlerin de bazıları mersiyeler yazmış ve bu şairleri ve mersiyelerini, oğlu Müsebbihî yazdığı tarih kitabında zikretmiştir. Sem'ânî, "el-Ensâb" (İbn Hallikan, 1948, I/378; İbn el-Cevzî, 1360, X/224; Subkî, 1324, IV/260; İbn el-Esîr, 1966, XI/124; Zehebî, 1955, IV/107)³ adlı kitabında Müsebbihî'nin nisbetini, dedesine

³ Sem'ânî (506-562/1113-1166). Eserleri: el-Ensâb; Tarih Mertûv; Tıraz ez-Zeheb Fi Edeb et-Tâlib; Mucemu'l-Buldan; et-Tezkire ve't-Tabsire.

bağlamıştır. Böylece Mağâribî ve Mısır tarihini yazan Müsebbihî, yani bahsi geçen emîr, o eseriyle tanınmıştır.

II.3. Suruçlu Ahmed b. İbrahim Ebu'l-Abbâs

Ahmed b. İbrahim b. Abdulğani Şemsuddin Ebu'l-Abbas es-Serûcî. Baş kadılık yapmış, değerli bir din adamıdır (İbn Kutluboğa, 1962, 11; İbn Kesîr, 1988, XIV/67; İbn Tağri Birdî, 1348, IX/212; İbn Tağri Birdî, 1956, I/188; İbn İmâd, 1350, VI/23; Kâtip Çelebi, 1943, II/2031; Bağdadî 1., 1945, I/241; Kehhâle, 1957, I/140). Ahmed Serûcî, Urfa'nın Suruç kasabasında h. 637 (1239) yılında dünyaya gelmiş memleketinden ayrıldıktan sonra, ilk tahsilini, Urfa ve Harran'da yaptıktan sonra Bağdat'a, Şam'a ve buradan da Mısır'a giderek, Kahire'ye yerleşmiş ve bir süre burada baş kadılık da yapmıştır (İbn Kutluboğa, 1962, 11).

Serûcî; Fıkıh derslerini, zamanının önde gelen fıkıhçılarından sayılan Süleyman b. Ebu'l-izz ve Necmuddin Ebu Zâhir İshak b. Ali b. Yahya'nın yanında tahsil etmiştir. Hanefî fıkıhında ileri bilgiye sahip olması onu, Mısır'da kadılık, sonradan da baş kadılık makamına kadar yükseltmiştir. Burada bir süre fetva makamında da bulunan Serûcî, bazı eserleri tasnif etmiş ve "Kitab el-Hidâye"nin (İbn Kesîr, 1988, XIV/67; Kâtip Çelebi, 1943, II/2031)⁴ bir şerhini yazarak ismini "el-Ğâye" koymuş, eserin sonunda da "Kitab el-İmân"ı ele almıştır. Yazdığı "el-Ğâye" isimli kitabını altı kalın cilt halinde bir eser olarak kaleme almıştır. Bunun yanında çeşitli dinî bilimlerde söz sahibi olmuş ve bilimsel tartışma meclislerine katılmıştır.

Yazdığı eserler arasında en tanınmış olan "el-Ğâye"de, çağdaşı ve Mısır'da büyük itibar sahibi ve yine Serûcî gibi, Urfa bölgesinin Harran kısmından olan Hanefî şeyhi Takiyuddin İbn Teymiyye'ye, kelim ilmi hakkında reddiyyeler ve itirazlar içeren cevaplar ve tenkitler yazmıştır. Ancak bu eserini tamamlayamamıştır. Bu eserine karşı İbn Teymiyye aynı şiddet ve ciddiyetle bir kaç cilt halinde cevap vererek onun iddialarını çürütmüş ve onu gülünç duruma düşürmüştür. Serûcî'nin diğer eserleri ise "Tuhfetu'l-Ashab", "el-Hucce el-Vâziha" ve "Nefehâtu'n-Nesemât"tır.

⁴ Yazarı; şeyhülislam Burhanuddin b. Ali b. Ebi Bekr el-Marğînânî el-Hanefî (ö. 593/1196). Eser Saduddin Muhammed ed-Dîrî (ö. 867/1462) tarafından tamamlanmıştır.

Serûcî, ömrünün sonuna doğru bulunduğu Mısır'da, Kölemen Sultanlığında Melik en-Nâsır Muhammed b. Mansur Kalavûn (678-689/1279-1290) bulunmakta; Mısır din adamlarının başında da büyük din adamı Harranlı Takiyuddin ibn Teymiyye (661-728/1263-1328) gelmekte idi.

Kahire'de bulunan Süveyfiyye Medresesinde, Perşembe günü 12 Receb 710 (6.12.1310) (İbn Kesir, 1988, XIV/67; Kehhâle, 1957, I/140) tarihinde vefat ederek, kalabalık bir cemaatin katıldığı cenazesi, imam şafii'nin türbesi yanında toprağa verilmiştir.

II.4. Suruçlu Ebu Hasan Ali b. Abdullah

Ebu Hasan Ali b. Abdullah b. Muhammed b. Ali Ebu Surur b. Abdulaziz es-Serûcî. Tarihçi olan Serûcî, h. 648 (1250) yılından sonra vefat etmiştir (Mustafa, 1979, II/215).

Suruç'ta doğmuş tarihçi, fıkıhçı ve âlim bir zat idi. İlk tahsilini memleketinde tamamladıktan sonra diğer hemşehrileri gibi bilim peşinde çeşitli memleketleri dolaşmış ve başta gelen bilim merkezlerinde tahsilini tamamlamıştır. Ancak fıkıhçılığı ağır basmasına rağmen arkasında iki eser bırakmış ikisi de tarihle ilgilidir.

Ebu Hasan es-Serûcî, eserlerinin girişlerinde genellikle Fâtımîler ve Eyyübîlerden bahsetmektedir, bu da onun bu iki devlet döneminde resmî hizmetlerle de içiçe olduğunu akla getirmektedir.

Yazarın geride bıraktığı eserler şunlardır: "Enbâ'u'l-Enbiya". Yazma bir nüshası İstanbul'da Nuruosmaniye Kütp. No.3055'te kayıtlıdır. Eser ayrıca Bağdat'ta basılmıştır. İkinci eseri ise; "Kitâb Tuhfet ez-Zurefâ' Fi Ahbâr el-Hulefâ" veya "Belğat ez-Zurefâ' Fi Tarih el-Hulefâ"dır. Bu eserin yazma birkaç nüshası İstanbul kütüphanelerinde bulunmaktadır. Eser ayrıca Mısır'da, Kahire'de Necah matbaasında 1909'da basılmıştır. Eserde Rasulullah'ın sîresi, nesebi, dört halife, Umevîler, Fâtımîler ve Abbâsîler'in son halifesi olan Mu'tasım Billah'tan bahsetmektedir. Eserin ele aldığı hâdiselerin tarihi h. 648 (m.1250) yılına kadar gelmektedir.

II.5. Urfalı Abdulkadir Ebu Muhammed

İbn Abdulkadir b. Abdullah b. Abdurrahman Ebu Muhammed er-Ruhâvî, bir hâfiz, muhaddis, hadis tahriçisi, verimli, muharrir, usta

öğretmen ve bir tasnifçi idi. Çok dindar olan Abdulkadir, Harran'da Cumadilâhir 536 (Aralık 1141) yılında doğmuştur (İbn Kesîr, 1988, XIII/83; Zehebî, 1374, IV/174; Zehebî, 1409, XXIII/89; İbn Receb, 1951, II/82; İbn İmad, (1350, V/50; Yafi'î, 1339, IV/23; Zirikî, 1969, IV/165).

Cezîre topraklarında yetişmiş, memleketi olan Harran'da doğduktan sonra âilesi ile birlikte buradan ayrılarak, önce Urfa'ya yerleşmiş ve uzun bir müddet buradaki bilginlerin yanında tahsil gördükten sonra Musul'a gitmiş, Musul'da bilimle uğraşan bir âilenin yanında yetişmiştir (İbn el-Müstevfî, 1980, II/200).

Musul'da Muzafferiyye Daru'l-Hadis'inde bir süre çalıştıktan sonra bu medresenin başına geçmiş, daha sonra Erbil şehrinde, medresede hadis dersleri vermiştir (Zehebî, 1409, XXIII/89; Kehhâle, 1957, V/292; Avcı, 1995, 108). Bilim tahsilini pekiştirmek üzere Irak, İran, Suriye ve Mısır'ın çeşitli şehirlerini gezmiş, İsfahan, Bağdat, Musul, Şam ve Kahire'de pek çok bilim adamı ile tanışmış ve onların yanında tahsilini tamamlamış, sonra tekrar memleketi Urfa'ya dönmüş ve burada öğrenciler yetiştirmeye başlamıştır.

Abdulkadir, bilgisini daha da pekiştirmek ve diğer medreselerdeki âlimlerle tartışmalarda bulunmak üzere Harran'dan ayrılarak pek çok ülkeye seyahat etmiştir. Gittiği memleketlerin şeyhlerinden hadis dersleri almıştır. Mısır'da bulunduğu sırada, Kahire ve İskenderiye'de Hafız Selefi'nin derslerine katılmıştır. Bağdat'ta iken de Ebu Muhammed Abdullah b. Haşşâb, Ebu Muhammed b. Mansur Mavsîlî, İbn Aleviyye olarak tanınan Ebu Tâlib Muhammed b. Mahmud şînârzî, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Mevâhib Hellâf ve daha nice âlimlerden ders almıştır. İsfahan'da ise, Ebu Abdullah Rüstemî, Forca lakabıyla tanınan Mahmud b. Mes'ud ve Ebu Farac Sekafi'den de ihtisas dersleri almıştır. Bir müddet sonra buradan Nisabur'a giderek Ebu Bekir Muhammed b. Ali Tûsî'den; Merûv'e giderek orada da Ebu Feth Mes'ud b. Muhammed Mes'udî, Herat'a giderek burada Ebu Muhammed Abdulcelil b. Se'd Mu'addel, Ebu Feth Nasr b. Seyyâr Se'idî ve daha başkalarından da hadis dersleri almıştır. Bir süre sonra da Vâsıt'a giderek burada Abu Abbâs Hibetullah b. Muhlid Ezdî, Ebu Talib Muhammed b. Ali Kettânî, Ebu Bakâ' Hibetulkirim b. Hasan Habâniş, Ebu Feth Muhammed Abdussemî' Hâşimî ve Ebu Feth Muhammed b. Ahmed Mendâî yanında hadis dersleri görmüştür (İbn el-Müstevfî, 1980, II/205).

Abdulkadir'in; hem hadisçi hem de tarihçi olan ve kendisini iyi yetiştiren hocalarından biri de, kitap ticareti ile uğraşan ve yine kendisi gibi Urfalı olan, Ebu Senâ' Hammâd b. Hibetullah Harranî'dir (511-592/1117-1196) (Zehebî, 1409, XXI/385; İbn Receb, 1952, I/434). Ruhavî, çok kimseye hadiste icazet vermiştir. Geride çok sayıda eser bırakmasına rağmen, bulunan kitapları şunlardır:

"Kitâb el-Arba'în el-Mütebayineti'l-İsnâd ve'l-Bilâd" (iki cilttir), "el-Ferâiz ve'l-Hesab", "el-Mâdhîh ve'l-Memduh".

Hayatının sonlarına doğru önce Harran'a sonra da memleketi Urfa'ya dönerek burada 2 Cumadilûlâ 612 (28 Eylül 1215) tarihinde 76 yaşında iken vefat etmiştir (Zehebî, 1974, II/115; Rozanthal, 1959, II/718).

II.6. Birecikli Süleyman b. Abdullah el-Bîrî

Süleyman b. Abdullah b. Yûsuf Alemuddin (veya şerefuddin) el-Bîrî ve el-Bîrevî. Uzun süre Halep'te kaldığı için kendisine, Halepli de denilmektedir. şafî mezhebine bağlı, Urfa'nın Birecik kasabasında dünyaya gelmiştir.

Kendi el yazısıyla anlattığına göre; Perşembe gecesi 1 Rebiulevvel 758 (22 şubat 1357) tarihinde Bîre'de (Birecik'te) doğmuş (Sehavî, 1353, III/265) ve bir müddet burada çalışmıştır.

Birecikli Süleyman; memleketinde ön tahsilini tamamladıktan sonra Şam'a, oradan Bağdat'a, buradan da Mısır'a gitmiştir. Ders gördüğü hocalarından Ebu Abdullah b. Câbir ve Ebu Cafer Ğırnâtî ile uzun süre bir arada kalmıştır. Bunların yanında "eş-şefâ" (Kâtip Çelebi, 1943, II/1052) kitabını tamamlamış, hocası Ebu Abdullah'tan ayrıca kitabı "el-Bediiyye"yi, hocası Ğırnâtî'den de "eş-şefâ" ile "et-Tâiyye"nin, şerhlerini okumuştur (Kâtip Çelebi, 1943, II/1435).

Süleyman el-Bîrî, bilgisini iyice pekiştirdikten sonra, h. 800 senesinde Kahire'ye giderek, oraya yerleşti. Kahire'de geçimini şurada burada öğrenciler yetiştirmekle sağlamaya çalıştıysa da bir süre geçim darlığı çekmiştir. Kardeşi Alâ', Mısır'da sözü geçen emîr Yelboğa en-Nâsırî'nin yanında itibar görmekte idi. Süleyman, kardeşinin de aracılığıyla saraya girerek burada hizmet vermeye başladı. Ancak bazı yanlış davranışlarından dolayı tutuklandı. Birecikli, bir fırsatını bularak buradan Yemen'e kaçtı. Yemen'de de h. 812 yılından 827 yılına kadar,

uzun bir süre ikamet etti. Buradaki âlimlerden biri olan Nefis el-Alevî; Bîrevî'nin önce Safer ayında sonra da şaban ayında h. 814'te kendilerini Te'iz'de ziyaret ettiğini ve bu arada hac görevini de yerine getirdiğini söylemektedir.

El yazısı ve özellikle de nesih hattı çok güzel olan Süleyman; ibadeti çok seven, dostlarını arayıp soran biri idi. Te'iz'de kaldığı sırada bazı öğrencilere icazet vermiştir (Makrizî, 1948, 230; Sehavî, 1353, III/265). Ayrılışından 33 yıl sonra Süleyman, tekrar Kahire'ye dönerek, Baybarsıyye semtinde ikamet etmiştir.

Bu sırada Mısır'da yayılan büyük veba hastalığına yakalanarak, Pazar günü 10 Cumadilûlâ h. 833 (1429) yılında vefat etmiştir (Sehavî, 1353, III/265).

Yukarıda geçen bilgilerden de anlaşılacağı üzere bölgenin neredeyse her şehrinden çeşitli bilimlerde ilim adamları yetişmiş ve o sırada Endülüs'ten Horasan ve Semerkand'a kadar, üç kıtaya yayılan İslam dünyasının, bütün devletlerine yayılmış ve buralarda bir yandan bilim tahsil etmiş, bir yandan da öğrenciler yetiştirmişlerdir.

KAYNAKÇA

Abbas, İhsan (1959), el-Arab Fi Sıkkıyye, Kahire: Dar el-Maarif.

Annân, M. A. (ts.), Terâcum İslamiyye, Kahire: Dar Sadır.

Ansârî, A. (1968), Me'âlimu'l-İmân (th.1. şebbûh), Kahire: Mektebet el-Hancı.

Arberry, J. A. (1956), A Handlist of the Arabic Manuscripts in the Chester Beauty, Dublin: Chester Library.

el-Askalânî, İbn Hacer (h.1348), ed-Durer el-Kâmine, Haydarabad: ed-Dekin.

Avcı, N. (1992), Muvaffakuddin Abdullatif el-Bağdadî'nin Dinî ilimlerde Eğitimi ve Öğretimi, Erciyes Üniv., Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayını No. 14, Kayseri: Erc.Ü.

... , N. (1995), Harran'ın Yetiştirdiği Kadın ve Erkek Alimler, Erciyes Üniv., Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayını No. 18, Kayseri: Erc.Ü.

- ... , N. (1999), Harranlı Yazar ve Tarihçi Ebu'l-Hüseyn Hilâl b. el-Muhassin es-Sâbi' el-Harranî, Hayatı ve Eserleri, Edessa Kültür Dergisi, 1999/3, sayı: 7. İstanbul: Alfa Basımevi.
- Azîmî, (1988), Tarih (yay. A. Sevim), Ankara: TTK.
- el-Bâcî, Abu Abdullah (h.1323, el-Hulâsa en-Nakıyye, Tunus: ed-Dar el-Arabiyye.
- Bağdadî, H. (1931), Tarih Bağdad, Kahire: Dar el-Kutub.
- Bağdadî, İ. (1945-1947), İzâh el-Meknûn, İstanbul: el-Matbaa el-Behiyye.
- Beyhakî, (1946), Tarih el-Hukemâ' (yay. M. K. Ali), Dimaşk: Dar et-Turas.
- Brockelmann, C. (1983), Tarihu'l-Edebi'l-Arabî (çev. S.Y. Bekr), Kahire: Dar el-Maarif.
- el-Cezerî, Ş. (1932), Ğâyetu'n-Nihâye Fi Tabakati'l-Kurrâ (yay. Bergstaesser), Kahire: el-Mekteb et-Ticarî.
- Danişmend, İ. H. (1971), ızahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- Demirkent, İ. (1987), Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi, Ankara: TTK.
- Duran, F. S. (ts.), Büyük Atlas, Akara: MEB.
- Ebu Halil, Ş. (1984), Atlas et-Tarih el-Arabi, Dimaşk: Dar el-Fikir.
- Ebu Hayyân, Tevhidî (1939), el-ımtâ' ve'l-Mu'ânese (th. A. Emin ve A. ez-Zeyn), Kahire: Mektebet el-Hayat.
- Ebû şucâ', (1916), Zeyl Tecaribi'l-Umem, Kahire: el-Mekteb et-Ticari.
- Emârî, M. (1957), el-Mektebe el-Arabiyye es-Sıkilliyye, Leipzig: W.G.Press.
- Fahri, M. (1987), İslam Felsefesi Tarihi (çev. K. Turhan), İstanbul: Yayınevi yok.
- Günel, A. (1970), Türk Süryanileri Tarihi, Diyarbakır: Sur Matb.
- Harezmi, (1895), Mefâtihu'l-Ulûm, Leiden: Brill.
- el-Harîrî, K. (19873), el-Makâmât, Beyrut: Dar Sadır.
- Hattâb, M. Ş. (1972), Beyne'l-Akîde ve'l-Kıyâde, Beyrut: Dar el-Fikir.

- ... , (1966), Kâdet Feth el-Mağribi'l-Arabî, Beyrut: Dar el-Fikir.
- Işıltan, F. (1960), Urfa Bölgesi Tarihi, İstanbul: İst.Ü.EF.Y.
- İbn el-Adîm, (1989), Buğyet et-Taleb Fi Tarih Haleb (yay. A. Sevim), Ankara: TTK.
- İbn el-Cevzî, (h.1360), el-Muntazam, Haydarabad: Dar es-Sekâfe.
- İbn Culcul, (1955), Tabakât el-Atıbbâ' ve'l-Hukemâ' (th. F. Seyyid), Kahire: el-Mekteb et-Ticarî.
- İbn Ebi Usaybi'a, (1886), Uyûnu'l-Enbâ' Fî Tabakati'l-Atıbbâ', Kahire: el-Mekteb et-Ticari.
- İbn el-Esîr, (1966), el-Kâmil Fi't-Tarih, Beyrut: Dar Sâdır.
- İbn Haldun, (h.1284), Tarih el-İber, Kahire: Dar et-Turas el-Arabi.
- İbn Hallikan, (1948), Vefeyatu'l-E'yân, Kahire: Dar el-Kutub el-Mısıriyye.
- İbn İmad, el-Hanbelî (h.1350), Şezerat ez-Zeheb, Kahire: Dar et-Turas.
- İbn İzârî, el-Marrâkuşî (1948), el-Beyan el-Muğrib (th. J.Colan ve L. Provensal), Leiden: Brill.
- İbn el-Kalanisî, (1903), Zeyl Tarih Dımaşk (yay. H.F. Amedroz), Leiden: Brill.
- İbn Kesîr, (1988), el-Bidaye ve'n-Nihaye (th. A. Şîrî), Beyrut: Dar İhya' et-Turas el-Arabi.
- İbn en-Nedim, (1964), el-Fihrist (th. Flogel), Beyrut: Mektebet Hayyat.
- İbn Receb, (1951), Zeylu Tabakati'l-Hanâbile, Dımaşk: Dar el-Kutub.
- İbn Tağri Birdî, (1956), el-Menhelu's-Sâfî (th. A.Y. Necati), Kahire: Matb. Dar el-Kutub el-Mısıriyye.
- İbn Tağri Birdî, (1956), en-Nucûm ez-Zâhire, Kahire: Dar el-Kutub.
- Kâtip Çelebi, (1941-1943), Keşfu'z-Zunûn, İstanbul: el-Matbaa el-Be-hiyye.
- Kehhâle, O. R. (1957), Mucemu'l-Muellifin, Beyrut: Dar İhyâ' et-Turas.
- Keklik, N. (1969), İslam Mantık Tarihi ve Farabi Mantığı, İstanbul: Yok.
- Kıftî, Y. (1952), İnbâh er-Ruvât Fi Enbâh en-Nuhât (th. M.E. İbrahim), Kahire: Dar el-Kutub.

- el-Kindî, Ebu Omar Y. (1912), el-Vullât ve'l-Kudât, Leiden: Brill.
- Komisyon, (1982), Atlas el-Alem, Beyrut: Mektebet Lübnan.
- Komisyon, (1966), el-Esas Fi Tarih el-Edeb el-Arabî, Bağdat: Matbaat el-Hukume.
- Makrîzî, (h.1325), el-Hitat ve'l-İtibâr, Kahire: Bulak.
- ... , (1967), İtti'âzu'l-Hunefâ' Bi Ahbari'l-E'imme ve'l-Hulefâ' (th. C. şeyyal), Kahire: Dar Sadır.
- Medenî, A. T. (h.1365), el-Muslimun Fi Ceziret Sıkkılliyye ve Cenub İtalya, el-Cezair: eş-şerike el-Vataniyye.
- Muhammed, M. A. (ts.), Huneyn İbn İshak ve'l-Asru'z-Zehebî Li't-Terceme, Beyrut: Dar Sadır.
- Murtazâ, ş. (1958), Divan, Kahire: Dar el-Kutub.
- Mustafa, ş. (1979), et-Tarih el-Arabi ve'l-Muerrihûn, Beyrut: Dar el-İlim Li'l-Melâyîn.
- Nebhânî, E. Hasan (1948), Tarih Kudât Endelüs, Kahire: el-Mekteb et-Ticari.
- Rıza, A. (1924), Urfa Mücadelesi, Sinop: Sinop Matbaası.
- Rozanthal, F. (1959), İlmü't-Tarih inde'l-Müslimîn (çev. A.S. Ali), Beyrut: el-Mekteb et-Ticari.
- Safadî, S. (1953), el-Vâfi Bi'l-Vefeyât, Dimaşk: Matbaat Vezaret el-Maarif.
- Sehâvî, (h.1353), ed-Dav' el-Lâmi', Beyrut: Mektebet el-Hayat.
- Sem'ânî, (1964), Ensâbu'l-Eşrâf, Haydarabad: Dar es-Sekâfe.
- Serkîs, Y. 1. (1928), Mucemu'l-Matbû'ât el-Arabiyye ve'l-Mu'arraba, Kahire: Dar el-İlim.
- Sevim, A. (1989), Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi, Ankara: TTK.
- Seyrâfî, (1905), Kanun Divan er-Rasâil, Kahire: Dar et-Turas.
- Seyyid, F. (1962), Fihrist Mahtutat Daru'l-Kutub el-Mısıriyyi, Kahire: Dar el-Kutub.
- Subkî, (h.1324), Tabakatu's-şâfi'iyye, Kahire: el-Matbaa el-Hüseyniyye.

- Suyûtî, (1967), *Husnu'l-Muhâdara* (th. M.E. İbrahim), Kahire: Dar et-Turas.
- Sümer, F. (1972), *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ankara: AÜ.DTCF.Y.
- Şelebî, A. (1966), *et-Tarih el-İslamî ve'l-Hadâra el-İslamiyye*, Kahire: Mektebet en-Nahda.
- Taberî, (h.1358), *Tarih*, Kahire: el-Matbaa el-Hüseyniyye.
- The Britannica Encyclopedia, (1907), "Edesse" mad, Manchester: Univ. Press.
- Tuncel, M. (Danışman) (1991), *İl-İl Büyük Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: Milliyet Yayını.
- Turan, O. (1971), *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul: Turan Neşriyat.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1975), *Osmanlı Tarihi*, Ankara: TTK.
- Yafi'î, (h.1339), *Mirâtu'l-Cinân*, Haydarabad: Dar es-Sekâfe.
- Yakut, H. (1905), *Mucemu'l-Buldan*, Kahire: Dar el-Kutub.
- ... , H. (1932), *Mucemu'l-Udebâ'*, Kahire: Dar et-Turas.
- Zebîdî, M. (h.1306), *Tâcu'l-Arûs*, Kahire: el-Matbaa el-Hayriyye.
- Zehebî, (h.1368), *Duvelu'l-İslam*, Kahire: Dar el-Kutub.
- ... , (1974), *Duvelu'l-İslam*, Kahire: Mektebet el-Hanci.
- ... , (1964), *ıber* (th. S. Munaccid ve F. Seyyid), Kahire: Dar Sadır.
- ... , (1981-1988), *Siyer E'lâm en-Nübelâ'*, Beyrut: Dar Sadır.
- ... , (1955), *Tezkiretu'l-Huffâz*, Haydarabad: ed-Dekin.
- Zerkeşî, (1966), *Tarihu'd-Devleteyn el-Muvahadiyye ve'l-Hafsiyye* (th. Mâzûr), Tunus: Matbaat ed-Devle.
- Zeydan, C. (h.1328), *İslam Medeniyeti Tarihi* (çev. Z. Meğamiz), İstanbul: Hilal Mat.